

A F O R M A M E S T E R E

Írta: K á r p á t i Aurél

Írónak nincs életkora. *Kora* van csak, melyben él, halálon innen épp úgy, mint síron túl, valameddig alkotása eleven érték marad! S ez a kor az ő legmegbízhatóbb mértéke: tehetségével egyenes arányban tágul, szélesedik, növekszik. Benne, vele, általa, hozzáviszonyítva és rávonatkoztatva fejeződik ki igazán egész életművének külső-belső értéke, formai és tartalmi jelentősége.

Herczeg Ferenc nyolcvanadik születésnapja mégsem pusztán az emberre tartozó ünnepi dátum. Ez a ritka, szép évforduló sokkal több ennél és főleg jelképes értelme szerint, íróilag is nevezetes mozzanatot jelez. Nem befejezést ugyan, de mindenesetre valami stílusos kikerekedést — a kerek évszámmal együtt. Fölrkekezést a legmagasabb oromra, ahonnan a megtett úH valamennyi szakasza immár irodalomtörténeti megvilágításban tekinthető át, mint szervesen összefüggő, egyetlen teljesség.

Csábító feladat lenne emellett a sok fordulatú útnak minden emlékezetes részét nyomon követni, bejárni és pontos térképfelvételt készíteni a novellista és regényíró, a publicista és drámaköltő, majd hat évtizedet átfogó, szellemi kalandokban gazdag vándorlásáról. Ám a jubiláris alkalom, ehhez kevesebb időt kínál, mint amekkora felkészültséget, beható tanul-

mányt és alapos elmélyedést követel. A kísérletező ezért kénytelen beérni szerényebb munkával. Csupán arra vállalkozik, hogy mintegy madártávlatból vegye szemügyre a változatos, kiterjedt táj — felszín — karakterét szinte csak futó pillantást vetve az ekép megmutatkozó fő — formák — vonulatára. Így hát eleve lemond a külső alakzat mélyén rejlő belső tartalom méltatásáról. S legfeljebb abban a meggondolásban talál némi kárpótlást vizsgálódásának nagyon is érzett egyoldalúságáért, hogy a forma, az irodalom és művészet területén korántsem, mellékes tényező. Ellenkezőleg: mindég a lényeg hordozója.

Herczeg Ferenc fiatalos töretlenséggel, testi-lelki frissességgel betöltött) nyolcvanadik esztendeje mindenekfölött két tanulással szolgál. Egyik arra figyelmeztet, hogy az igazi életmű kiteljesedéséhez goethei idő szükséges. Akinek nem adatott meg a hosszú életkor ajándéka: jórészt töredéket hagy hátra. Ritka az olyan kivétel, mint Shelley, Puskin, vagy Petőfi, zárt egésznek való hagyatékával. Másik tanulsága a Herczeg jubileumnak az, hogy maga az *életmű*, amint a szó összetétele is világosan utal rá — tulajdonképpen két részből áll: az *ember* életéből és az *író* művéből. S itt megint Goethehez kanyarodunk vissza. Az örök példához, ki először mutatta meg, hogy saját életünk is lehet *remekmű*. Tudatosan felépített, részletező gonddal kiképzett s mégis nagyvonalú egységbe kötött tökéletes minta, *egyenrangú* alkotás a költő vagy művészi oeuvre-vel. Csak éppen valakinek kell lenni hozzá. Olyan valakinek, aki elegendő idővel rendelkezik minden értékes adottság kibontásához, zavartalan formábaöntéséhez és teljes érvényrejuttatásához.

Herczeg iránt kegyes volt a sors: mindkét feltételt megadta neki. Nyolcvanadik éve küszöbéhez úgy érkezett el, hogy életét és művét egykép hibátlan remekké, hiánytalan egészévé teljesíthette. Újabb irodalmunk történetében — amely tele van csodálatos és fájdalmas torzókkal — egyedülálló jelenség ez. Vigasztaló, szerencsés kivétel, amelyenhez fogható a múltban is alig akad. Az emberi életet — Liu Yutang *A Bölcs mosoly* egyik megkapó fejezetében — úgy lehet olvasni, mint egy költeményt. Meg van a maga ritmusa és lüktetése. Kezdődik az ártatlan gyermekséggel. Folytatódik a félszeg serdülő kora, amely ifjú szenvedélyeivel, ideáljaival és becsvágyaival az érett társadalomhoz igyekszik alkalmazkodni. Aztán eléri a tevékeny férfi kort, amely már hasznát veszi a tapasztalásnak s mind több ismeretet szerez a társadalomról és az emberi természetről. Majd a későbbi évek kiérlelik a jellemet, mint gyümölcsöt az ősz, vagy jó bort az idő, miközben az ember türelmesebb és érzelmesebb lesz, egyúttal azonban gyengédebb életfelfogásúbb is. Végül, életünk alkonyán, az öregkor igazi filozófiájával megleljük a békét és biztonságot, a jóléső pihenést, derűs nyugalmat és bölcs meglegedettséget. Az embernek éreznie kellene ennek az életritmusnak sajátos szépségét, úgy méltányolva főtémáját, összeütközéseit és végső feloldódását, akár csak a nagy szimfóniákban. A ciklusok *tempója* körülbelül egyforma minden életben, de a zenét ki-ki maga szerzi itt. S ez a forradalom, ez az egyéni *Leitmotiv*, ha diszszonáns hang nem zavarja — valami méltóságos tempóban és egymásutánban halad, normális nyugvópontja felé. Senki sem tagadhatja, hogy az élet, amely

gyermek-, férfi- és öregkorból kerekedik ki, nincs szépen elrendezve. A napnak is megvan reggele, dele és estéje, az évnek is a maga egymást váltó szaka — és jó, hogy így van. Ha ebből a szempontból nézzük az egészséget s ha mindig az «évszak»-oknak megfelelően igyekszünk élni, az emberi életet csakugyan *költemény* módjára élhetjük... A szellemes kínai író hasonlatát szinte szószerint megvalósítva szemlélteti a nyolcvanéves Herczeg Ferenc «költői művé» érlelt élete. Mert ez a zökkenés nélkül kialakult, simán haladó s fokozatosan egyre följebb ívelő élet valóban olyan teljes egész, mint egy tökéletes költemény. Tett és szó tisztán rímelve cseng össze benne. Strofikus szerkezete, természetes könnyedséggel tagolt és egymást követő sorai acélos következetességgel záróznak harmonikus egységbe. Legjellemzőbb rá valami keresetlen belső rend.

Maga a vérré vált ízlés és csalhatatlan arányérzék, amelyen beidegzett fegyelem, ösztönös formatisztelelet és higgadt bölcsesség uralkodik. Az a józan, okos, előrelátó, megtanulhatatlanul veleszületett úri magatartás, amelyet sohasem érhet váratlan meglepetés, mert minden eshetőségre készen áll — akár egy Ferenc József korabeli katonatiszt — s ezért sohasem is kényszerül megalkuvásra. Mindig hű maradhat önmagához, elvi meggyőződésének feladása nélkül, bármerre fordul, bármit vállal. Ennek az életnek lírája talán kissé tartózkodó. De ebben a tartózkodásban mennyi biztonságérzés van s milyen művészi öntudat. Herczeg sokat emlegetett «hűvössége» arra vall, hogy nem csak az író, hanem az ember is jól ismeri az érzelmi fojtottság, a goethei «visszatartás» feszítő-

és ható-erejét. Azt a tárgyilagosságot, amely legmeggyőzőbb jele a morális és szellemi fölénynek, az önismereten alapuló kritikai szemlélet magasabbrendűségének.

Bizonyos, hogy elsősorban egyéni lélekalkata és vérmérséklete miatt lett ilyen szerencsésen kiegyensúlyozott Berezeg Ferenc élete. Még bizonyosabb azonban, hogy ezt a kiegyensúlyozottságot nem ajándékba kapta. A személyi adottságokon kívül ehhez tudatos alakító szándék, határozott akarat és kemény önfelegyelem kellett. S ez Herczegből nem is hiányzott. Mióta a fiatal versed jogász «egy szál karddal» vágta be magát a nyilvánosság érdeklődésébe, sőt az irodalmi érvényesülés berkeibe is (első regényét tudvalevően párbajbüntetésének kitöltése alatt írta) a *mértéktartás* lett legfőbb erénye. Az írónak és embernek épp úgy, mint a kevésszavú politikusnak és hangadó közéleti tényezőnek életében nincs semmi feltűnésteltető túlzás, vagy kilengés. Különösebb becsvágy sem izgatta, mégis elért mindent, amit nálunk író csak elérhet: hírt, nevet, rangot, kitüntetés¹, hivatalos elismerést, népszerűséget, vezéri szerepet és szinte legendás tiszteletet, mind a közönség, mind a kritika részéről. A siker talán épp azért szegődött nyomába, mert sohase hajszolta. Elfogadta, de keveset gondolt vele. Ha nem nézte is le, túlságos jelentőséget sem tulajdonított neki. Nyugodt, férfias, előkelő, inkább zárkózott, mint kitárulkozó magatartásai legalább mindig erre vallott. Mindenesetre: az elsőséget nála szebben, úribb módra, gögösebb szerénységgel viselni és megtartani alig tudta valaki.

A magyar középosztály legfejlettebb rétegének,

a művelt városi polgársággal elkeveredett, európai igényű gentrynek, jellegzetes életformája az övé. S ez az a forma, — bár ha csak egyik felét örökölte, másik felét maga szerezte — tőle kapta meg végső csiszoltiságát és tökéletességét. Nincs rajta semmi kieső, idegen, (Szervetlen vonás. Egyénien zárt és mégis egy egész osztályt kifejező. Konzervatív és mégis modern. Első pillantásra majdnem konvencionálisnak tetszik, de csak — majdnem. Olyan, mint a legegyszerűsebb Herczeg regény. Nincsenek szenvedélyes fordulatai, váratlan meglepetései. Az egész alig hajszálnyira tér el a dolgok megszokott rendjétől. Ez az árnyalati eltérés azonban itt ugyanúgy jelen van, mint írásaiban. S ha jobban szemügyre vesszük, menten kiderül róla: milyen lényegbevágóan fontos, mennyi pszichológiai finomság és újszerű tartalmi érték biztosítéka. Együttal pedig jelzi mindazt az elhatároló különbséget, amely az embert *egyéniséggé* avatja. Olyan kivételes egyéniséggé, aki saját életét is kivételes alkotássá tudja formálni, — ami egyébként természetes egy formaművésztől.

Mert Herczeg Ferenc valóiban a forma mestere, s mint ilyen a legnagyobbak közül való. Nyolcvan év csúcsáig egyetlen lendületben felmagasló harmonikusan kiteljesedett élete és változatos írói alkotásainak egységes művé épült sora egyformán erről tanúskodik. Indulásától máig mindenkor, mindenben a formaadás, formatartás volt és maradt legfőbb erőssége. Regényei, színdarabjai, novellái, karcolatai, publicisztikai írásai mind a *művészi forma* lényegét őrző, stílusképző, jelentőségét hirdetik és bizonyítják. A tartalomhoz mindig egyetlen kifejezési lehetőségként simuló forma

tökéletessége az írói megmunkálás hibátlansága és lelkiismeretes gondja biztosítja mindenekfelett Herczeg műveinek külső-belső összetartottságát és szilárd egységét épp úgy, mint időálló voltát. S ez annál tanulságosabb észrevétel lehet számunkra, mert az ő sokoldalú munkássága jórészt ép olyan évtizedekre esik, melyeik valósággal *a forma-bontás és stílus-bomlás* jegyében kísérelték meg a mindenáron való újság keresését. Herczeg Ferenc sem regényeiben, sem drámáiban nem volt forradalmi újító. Főképp nem a formai zártság rovására. Lényéhez sokkal inkább illik a *reformer* megjelölés. Mint regényíró: Jókai és Mikszáth, mint drámaíró: Szigligeti és Csiky vonalán áll, azok egyenes folytatójaként jelentkezett. Később is, egész irodalmi pályája során „a hídépítő” szerepét töltötte be. Művei fokozatosan, emelkedő íveléssel vezetnek át a tegnaptól a mába, észrevétlenül adva hozzá a meglévő régihez azt az új többletet, amit kivételes termékenységű és egyéni tehetsége mind máig friss elemekkel gazdagít. Irodalmunkban ő képviseli az evangéliumi példázat „hú sáfárját”, aki dúsan megnöveli a rábízott örökséget. Konzervatizimusa tehát egyáltalán nem megállás, hanem szakadatlan lassú mozgás, megfontolt, óvatos és biztos haladást jelentett és jelent ma is.

Herczeg Ferenc az élő Jókai romantikus bűvöletének varázskörében nőtt fel. A „nagy mesemondó” páratlanul népszerűvé szélesedett és szinte egyetlennek hitt útján indult el, saját mesélőösztönére hallgatva, amely nem is csalta meg. Jókain kívül egyetlen magyar „elbeszélő” se fogható hozzá. Kedvezett fejlődésének a kor szelleme is. A milleniumi évek ragyogó, ünnepi

káprázata, amely a magyar nemesi középosztály — a történelmi múlt kigyúló glóriájában — magával a nemzettel azonosította, s a társadalom mélyén erjedő szociális problémákról alig vett tudomást. Herczeg Ferenc legjobb erőinek kibontakozása egybeesett a nacionalizmus boldog aranykorával. Természetes, hogy a csillogó jólét látványa megnövelte optimista-hajlandóságát és jóidőre elaltatta minden gyanakvását. Körülbelül egész nemzedéke így volt ezzel. Erős kritikai hajlama ironikus elnézéssé enyhült s legfeljebb a csipkelődő gúny szellemes felvillanásaiban vetett szikrát. Bírálótelhetségének éle (kikerülte az eleven hűsbavágást: beérte apróbb és ártatlanabb társadalmi félszégén (kipellengérezésével. A gentryt például a Gyurkovits-család írója épp úgy kívülről nézte, és épp oly jól látta, akár Mikszáth, ám még nála is jobban tartózkodott attól, hogy hibáit szigorúan ítélje meg. Pedig a moralista-vonás már akkor sem hiányzott írói adottságai közül. Minden kvalitása meg volt hozzá, az életismerettől a penetráló készségig, hogy (korának kíméletlen, nagy szatirikusa legyen. Egy magyar Gogoj, aki mosolygó arccal tart kegyetlen ítélőszéket eleveneik és holtak fölött. Herczeg megmaradt a sokat sejtető mosolynál. Mi tartotta vissza? Mi hiányzott mégis belőle? Semmiesetre sem a férfias bátorság hadakozó kedve, vagy bajjívó magányosság vállalása, — elvégre akár hányszor sokkal kevésbé jelentős kérdésekben habozás nélkül kiállót és határozottan szembefordult a közhangulattal, politikai kockára vetve írói népszerűségét. Másról lehet itt szó. Talán arról a titokzatos lölekrendezésről, amely egy tragikus kimenetelű párbaj nyomán támadt a huszonnégy éves fiatal emberben és kihatott

egész későbbi magatartására, egész életére. Valami afféle felismerésről, hogy a kicsiny acéltoll épp oly veszedelmes fegyver, mint a gyilkos acélpenge: akaratlanul is halálos sebet ejthet. Ki tudja, milyen rejtett gátlások feszülnek a lélek mély világában anélkül, hogy magunk tudnánk róluk? De az is lelhet, hogy egyszerűen az a bizonyos *Leitmotiv* szólalt meg az emberben, amelyről Liu Yutang beszél és az író erre hallgatott. Ez tartotta vissza olyan feladatok vállalásától, amelyeket nem érzett a maga dolgának, viszont azt, ami csakugyan számára volt fenntartva, azt annál hiánytalanabban elvégezte mindenkor.

A nálunk újszerű katonatémákat, vidéki gentry- és nagyvárosi szalon történeteket kedvelő fiatal író köimyen és simán érvényesült. Hangjának választékosága, elmésségének csípős zamata, alakjainak és helyzeteinek érdekes beállítása egyszerre meghódította a századvégi magyar olvasóközönséget. Finoman elemző társadalmi regényeiben és vígjátékaiban szerencsésen egyesült az időszerű problémák könnyed felvetése a józan okosság fölényes megnyilatkozásával. De Herczeg csakhamar megalégelte a puszta szórakoztató szerepét. A századforduló után komolyabb tárgyak felé fordult. A szerelmi problémákat a nemzet sorskérdései váltják fel regényeiben és szindarabjaiban. Az *Ocskay brigadérossal* csaknem egyidejűleg született meg a *Pogányok* és a *Bizánc*. Az a három reprezentatív alkotás, amelyben a tiszta irodalmi szándék először párosult (magasabb politikai célkitűzéssel, s amely Herczeg Ferencet egycsapásra *nemzeti* íróvá, majd — pályája tovább emelkedése során — valóban *a nemzet írójává* avatta.

A történelmi szemlélet elmélyülésével együtt járt a *művészi forma* klasszikus zártsága kiér és e is. A világos alaprajz, a részarányos szerkezeti és homlokzati kiképzés, a stílusra-tartás egysége ugyan kezdet óta nagy erőssége Herczeg írásainak, de igazában mindezeket az architektonikus értékeket csupán élete második felében írott művei juttatják érvényre a maguk valódi jelentősége szerint. A Bizánc egész fölépítése nemcsak tökéletesen színpadszerű, hanem olyan drámai tömörséggel egybezáruló, hogy párbeszédeinek némely retorikus helye ellenére is legjobb drámánk a Bánk bán óta. S ugyanez a konstrukciós zártság, belső rend helyes elosztottság és stílusos kiképzés jellemzi az Árva László király-t, sőt Herczeg kevésbé igényes tárgyú, könnyebb fajsúlyú színműveit is. Elsősorban a művészet rangján jelentkező mesterségbeli tudás, a gondos, anyagszerű megmunkálás hibátlansága biztosít megkülönböztetett helyet és hosszú életet legtöbb darabjának. Épp úgy, mint regényeinek, amelyek közt olyan egyvégből szabott kimagasló értékeik akadnak, mint az *Élet kapuja*, a *Hét sváb*, vagy a fojtott zengésű *Aranyhegedű*. Mégis, Herczeg nagyszerű formaművészetét legtökéletesebben novellái szemléltetik. Ezekben minden együtt van, ami a remekművet teszi: a mese önmagába záruló kerekdedségétől, a folyamatos elbeszélőhang természetességéig, a helyzetek drámai sűrítésétől az alakok mesterien szűkszavú jellemzéséig, a konstrukció tisztaságától a nyelvi plaszticitásig. Csalhatatlan érzéke a stílustartás iránt itt mutatkozik meg legkifejezöbben. Nemrég megjelent *Száz elbeszélése* — amely félszázad előtt írott novelláinak javát öleli fel — európai viszonylatban is első helyen áll. Ezeknek a

klasszikus szépségű novelláknak mélytüzű ragyogása, egymáshoz villanó és egymást erősítő sugár-játéka olyan csodálatosan felfokozódva jelentkezik ebben a tömör együttesben, mintha *egyetlen* drágakő több fazetára csiszolt lapjai mögül törne elő. A vér tragikus vörösétől, a hűvös tárgyilagosság jégfehér csillogásáig, a humor kékes-lila irizálódásától a megbocsátó bölcsesség déli napfény-tündökléséig minden színárnyalat föl-sziporkázik itt. S zavartalanul mutatkozik meg rajta keresztül az író egész értelmi és érzelmi skálája: a könnyed, elegáns, de mindig találó, szellemes csúfolódástól a költői ellágyulásig, a fanyar iróniától a történelmi pátoszig, a csevegő elmésségtől a lírai meghatódásig.

De rámutat ez a novellás kötet Herczeg Ferenc írói arculatának egyik olyan sajátosan jellemző vonására is, amelyet eddig alig vettek észre és méltattak érdeme szerint. Nevezetesen arra, hogy ez a valósághoz tapadó „realista” író, milyen szívesen, könnyen és természetesen fordul gyakorta a szó szoros értelmében vett mese *irracionális* síkjára, a szabadon csapongó költői képzelet két végtelenje felé. Egész sereg novellája, köztük a *Himlő-utca*, a *Daruember*, *Aranybalta*, *Szilveszteri lovasok* és *Bujdosó emlékek* bizonyítja, hogy ez a fel-szabadulás nem véletlen kilengés nála, de mélyről feltörő vágy-teljesülés, belső hajlandóság termő-magba szökkenése. A mérnöki pontosságú remek elbeszélő, aki annyi józan mérséklettel és megbízható hűséggel ragaszkodik a valósághoz, ha időnkint megejti lelkét az *örök mese* varázsa, — minden valamirevaló magyar író legdrágább Jókai-öröksége, — egyszerre kibontja képzelete szárnyát és repülni kezd, költő módjára le-

begve az álomba révült élet felé. S költészetének nyilván ezek a „Szelek szárnyán” szálló, „fantasztikus” kalandok a legszebb diadalai. Mert Herczeg Ferenc minden tartózkodó „hidegsége” ellenére nem csak (művész, hanem költő is. Azonban a költők ama fajtájából való ő, aki a hangulatfestő szavak zenei varázslatánál többre tartja a *szemlélet* költőiséget. A helyzetek és fordulatok, más szóval: a *tények* költészetét. Ez persze nem jelenti azt, mintha a stiláris finomságok iránt érzéketlen lenne. A forma nagymesterének körültekintő, művészi gondossága a legkisebb részletet sem hanyagolja el. Figyelme mindenre kiterjed. Egy szó helyzeti értékének mérlegelésére épp úgy, mint az interpunkció jelzőerejének kihasználására. Tőle magától tudjuk, hrxgy az írás sokszor mennyire kifárasztja, mert minden művét legalább kétszer írja le sajátkezűleg és csak azután gépeli le a javított példányt, a végleges szöveget. Ez a műgond meg is érzik minden „kész” során, anélkül, hogy a fáradság legcsekélyebb jelét észre lehetne venni rajta. írásai épp oly frissek, amilyen rugalmas fiatal ő maga is ma, nyolcvanéves korában is.

Herczeg Ferenc csak rövid ideig vett részt az irodalmi életben. Korán visszavonult presztízisének szinte megközelíthetetlen fellegvárába. Nagyságának jele, hogy mégis „közvélemény” alakító, eleven, döntő tényező tudott maradni irodalmunkban mind máig. Magányosságában is irányító erejű vezér, aki egymaga áll helyt egy egész nemzedékért.